

रससूत्रको व्याख्याका मतान्तरहरू र यसको तात्पर्य

मुक्तिनाथ ढकाल *

लेखसार

प्रस्तुत लेख पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा सर्वाधिक चिन्तन र बहस भएको भरतमुनिले प्रतिपादन गरेको रससूत्रको मतान्तरसहितको विवेचनामा केन्द्रित रहेको छ । भरतमुनिले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगबाट रसनिष्पत्ति हुन्छ भनी प्रस्तुत गरेको रससूत्रलाई उनका उत्तरवर्ती भट्टलोल्लट, श्रीशंकुक, भट्टनायक र अभिनव गुप्तजस्ता रसचिन्तकहरूले व्याख्या गरे । यी व्याख्याताका व्याख्या आआफ्ना मतानुसारी छन् । तिनमा मतैक्य छैन । भरतले आफ्नो रससूत्रमा रस के हो ? यसको स्वरूप कस्तो हुन्छ ? भन्ने उल्लेख नगरी रस कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने बारेमा मात्र उल्लेख गरेका छन् । यही आधारमा टेकेर उत्तरवर्ती आचार्यहरूमध्ये भट्टलोल्लटले रस उत्पत्ति हुने, श्रीशंकुकले रस अनुमिति हुने, भट्टनायकले भुक्ति हुने र अभिनवगुप्तले अभिव्यक्ति हुने भनी व्याख्या गरेका छन् । यी उत्तरवर्ती आचार्यहरूको व्याख्या मूलतः रससूत्रमा प्रयुक्त “संयोगात्” र “निष्पत्ति” दुई शब्दको व्याख्यामा आधारित रहेर आआफ्ना दार्शनिक चेतको मूल्यसमेत प्रतिबिम्बित हुने गरी आएका छन् । यी व्याख्यालाई चिन्तन र व्यावहारिकताका कसीमा राखेर हेर्दा पाठकले काव्य नाटक वा साहित्यको अध्ययन आनन्द प्राप्त गर्नका लागि गर्ने र त्यो आनन्द मुख्य विषयको साधारणीकरण भई व्यष्टिबाट समष्टिमा गई रसास्वादन प्राप्त गर्दछ भन्ने देखिन्छ । रससूत्रमा आएका संयोग र निष्पत्ति शब्दलाई लिएर चारजनाले प्रस्तुत गरेको व्याख्याको अर्थ के हो र तीमध्ये सबैभन्दा व्यावहारिक वा उपयुक्त अर्थ कुन हुनसक्छ भन्ने विषयलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । साथै रस केमा रहन्छ र त्यो रसको आस्वाद कसलाई प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रश्न एकातिर रहिरहन्छ भने अर्कोतिर संयोग र निष्पत्तिको मुख्यार्थ के हो भन्ने विषयमा फरक चर्चा परिचर्चा उत्पन्न हुन्छ र यसले रसनिष्पत्ति सिद्धान्त ग्रहण गर्न पुग्दछ । यही रसनिष्पत्ति सिद्धान्तको चर्चा यसमा गरिएको छ । विशेष गरी चारवटा आचार्यका व्याख्यालाई आधार मानेर तत्सम्बन्धी मतमतान्तर र व्याख्याको आशयलाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विशेष पद : उत्पत्तिवाद, अनुमितिवाद, भुक्तिवाद, साधारणीकरण, अभिव्यक्तिवाद ।

विषयप्रवेश

पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा भरतमुनिले रस चिन्तनको थालनी नाट्यशास्त्रका माध्यमद्वारा प्रारम्भ गरे । उनले आफ्नो नाट्यशास्त्रमा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्

रसनिष्पत्तिः” भनी रससूत्र प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (उपाध्याय, २०४९ : २४७) । उनले यो रससूत्र त प्रस्तुत गरे तर व्याख्या गरेनन् । यस रससूत्रलाई हेर्दा रस केमा रहन्छ र त्यो रसको आस्वाद कसलाई प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रश्न

* ढकाल मध्यविन्दु बहुमुखी क्याम्पसका शिक्षण सहायक हुनुहुन्छ ।

उत्पन्न हुन्छ भने रससूत्रमा आएका संयोग र निष्पत्तिको मुख्य अर्थ के हो भन्ने विषय पनि उब्जिन पुग्दछ। यिनै संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थलाई लिएर भरतमुनिपछिका उत्तरवर्ती मुख्य चार आचार्यहरूका आफ्नो दर्शनअनुसाका व्याख्या रहेका छन् र ती व्याख्याहरूमा मतैक्य पाइन्छ। यही मतान्तरलाई नै रससूत्रको व्याख्याको मतान्तरका रूपमा लिइन्छ र रससूत्रको व्याख्या वा रसनिष्पत्ति सिद्धान्त भनेर नामाकरण गरिएको पाइन्छ (आचार्य, २०६७ : ४९)। रससूत्रको व्याख्या गर्ने आचार्यहरूमध्ये भट्टलोल्लटबाट उत्पत्तिवाद, श्रीशंकुकबाट अनुमितिवाद, भट्टनायकबाट भुक्तिवाद र अभिनव गुप्तबाट अभिव्यक्तिवाद नामका मान्यता वा सिद्धान्तहरू स्थापित हुन पुगे। यसरी स्थापित यी वादहरूले रसको व्याख्या के कसरी गरे भन्ने कुरालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ। भट्टलोल्लटले रसलाई उत्पत्ति हुने विषय माने भने श्रीशंकुकले रसलाई अनुमानको विषय माने। यसैगरी तेस्रा आचार्य भट्टनायकले साधारणीकरणको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दै रसलाई भुक्तिका रूपमा अर्थ्याए भने अभिनव गुप्तले रस अभिव्यक्तिको विषय हो भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरे। समग्रमा यिनै भरतमुनिपछिका चारजना आचार्यहरूको रससूत्रसम्बन्धी मतमतान्तर नै रसनिष्पत्ति सिद्धान्तका रूपमा स्थापित रहेको छ।

उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रससूत्र सिद्धान्तको अनुशीलन गर्नु तथा संयोग र निष्पत्ति शब्दलाई लिएर भरतमुनिपछिका आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका रससूत्र सम्बन्धी मान्यता र चिन्तनहरूको विश्लेषण गर्नु रहेको छ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

उपाध्याय (२०४९)द्वारा साहित्य-प्रकाश पुस्तकमा रसवाद उपशीर्षकमा रसको स्वरूप, र सनिष्पत्ति प्रक्रिया, रससामग्रीको परिचयसहित मतान्तरहरूको व्याख्या गरिएको छ। रससूत्रमा आएका संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थ भट्टलोल्लट, श्रीशंकुक, भट्टनायक र अभिनवगुप्तले केके लगाए भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्दै अभिनव गुप्तको संयोगको अर्थ व्यङ्ग्य-व्यङ्ग्यक सम्बन्ध र निष्पत्तिको अभिव्यक्ति अर्थ नै सही देखिन्छ भन्ने आशय प्रस्तुत गरिएको छ।

थापा (२०५०) द्वारा साहित्य परिचय पुस्तकमा रस शीर्षकमा रसको परिचय र सामग्री, सोदाहरण नवरसको परिचय दिने क्रममा रससूत्रको व्याख्याका मतमतान्तरहरूलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। रस निष्पत्ति उपशीर्षकमा रससूत्रमा आएका संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थ भट्टलोल्लट, श्रीशंकुक, भट्टनायक र अभिनव गुप्तले के भनेर अर्थ्याए भन्ने स्पष्ट पार्दै अभिनव गुप्तको रस अभिव्यक्त हुन्छ र साधारणीकरणद्वारा रस प्रेक्षक र पाठकले आस्वादन गर्दछन् भन्ने व्याख्यालाई नै तुलनात्मक रूपमा उपयुक्त छ भन्ने आशय रहेको छ।

श्रेष्ठ (२०५४) द्वारा पूर्वीय एवं पाश्चात्य साहित्य समालोचना मान्यतावाद र प्रणाली पुस्तकमा रसवाद शीर्षकअन्तर्गत रसको परिचय र सामग्री आदिको प्रस्तुतिपछि रस निष्पत्ति सिद्धान्त मतान्तर उपशीर्षकमा रससूत्रमा रहेका संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थ भट्टलोल्लटले, श्रीशंकुकले, भट्टनायक र अभिनवगुप्तले के लगाए भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारिएको छ र चार

व्याख्यातामध्ये साधारणीकरणद्वारा रस अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने अभिनव गुप्तको व्याख्यालाई तुलनात्मक दृष्टिले उपयुक्त मानिएको पाइन्छ ।

गैरे (२०६२) द्वारा **सिर्जना,शोधविधि र संस्कृत काव्यशास्त्र** पुस्तकमा रससिद्धान्त शीर्षकअन्तर्गत रसको परिचय रस सामग्री सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ । रसनिष्पत्तिका प्रमुख मान्यता उपशीर्षकअन्तर्गत रससूत्रसँग सम्बन्धित भट्टोल्लोट, श्रीशंकुक, भट्टनायक र अभिनव गुप्तको मतको व्याख्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

शर्मा र लुईटेल (२०६३) द्वारा **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त** पुस्तकमा रससम्प्रदाय शीर्षकमा रसको परिचय र सम्प्रदायको चिनारी आदिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । रसनिष्पत्तिका प्रमुख मान्यता उपशीर्षकमा रससूत्रको चारजना व्याख्याताका व्याख्यासम्बन्धी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अभिनवगुप्तले साधारणीकरण प्रक्रियाद्वारा रस अभिव्यक्त हुन्छ भनी प्रस्तुत गरेको व्याख्यालाई तुलनात्मकरूपमा उचित रहेको कुरा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

आचार्य (२०६७) द्वारा **साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना** पुस्तकमा रसवाद र ध्वनिवादको अध्ययन शीर्षकअन्तर्गत रससूत्रको व्याख्यासम्बन्धी मतान्तरको चर्चा गरिएको छ । चारजना रससूत्रका व्याख्याताहरूले संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थ के लगाए र आशय के हो भन्ने कुरालाई व्याख्यात्मकरूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । चारवटामध्ये अभिनवगुप्तको

साधारणीकरणद्वारा पाठक वा प्रेक्षकमा रस अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने अर्थ अन्य तीन व्याख्याताका व्याख्याका तुलनामा उपयुक्त रहेको आशय प्रस्तुत गरिएको छ ।

भण्डारी र पौडेल (२०७४) द्वारा **साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना** पाठरयपुस्तकमा रसवाद र रससिद्धान्त शीर्षक अन्तर्गत रसपरिचय, सोदाहरण नवरसको परिचयका साथै रससूत्रसँग सम्बन्धित मतान्तरहरूको विश्लेषण गरिएको छ । चारजना व्याख्याताहरूले संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थ के लगाए भन्ने स्पष्ट व्याख्या प्रस्तुत गरिएको छ । विशेषतः सामान्यीकरण भएर रस अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने अभिनव गुप्तको व्याख्या चारमध्येको बढी भरपर्दो र विश्वसनीय रहेको छ भन्ने आशय उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अध्ययन विधि तथा सामग्री

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकीय अध्ययनविधिको उपयोग गरिएको छ । सामग्रीको विवेचनामा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको अनुसरण गरिएको छ । केही पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा आधारित भएर लेखिएका कृतिहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिएको छ भने पत्रपत्रिकाहरू, जर्नलहरू, अनुसन्धानमूलक लेखहरू र इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनालाई द्वितीय स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

यस अध्ययनमा भरतमुनिको रससूत्रमा प्रयुक्त संयोग र निष्पत्ति शब्दको अर्थलाई लिएर उत्तरवर्ती चारजना आचार्यहरूले प्रस्तुत गरेका मतहरूको अध्ययन गरिएकाले अन्य दृष्टिकोण र मान्यतालाई नसमेटी चार

आचार्यहरूको मतको विवेचना नै यस अध्ययनको सीमाङ्कन रहेको छ ।

भट्टलोल्लट र उनको उत्पत्तिवाद

भरतको रससूत्रको व्याख्या गर्ने पहिलो आचार्य भट्टलोल्लट हुन् । यिनको मूल ग्रन्थ फेला नपरे पनि उनका मतको उतार अभिनवगुप्त र मम्मटले आआफ्ना ग्रन्थमा दिएका छन् । उनलाई मुख्यतः मीमांसक मानिन्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६७ : ४७) । उनले भरतको रससूत्रमा प्रयुक्त निष्पत्ति शब्दको अर्थ उत्पत्ति र संयोग शब्दको अर्थ कार्यकारण सम्बन्ध भन्ने निर्धारण गरेका छन् (थापा, २०५० : २५७) । कार्यकारण सम्बन्धलाई देखाउँदै उनले विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ भन्ने देखाएका छन् । रसको उत्पत्ति सबभन्दा पहिला अनुकार्यमा र त्यसपछि अनुकर्तामा हुन्छ भन्ने भट्टलोल्लट त्यो प्रक्रिया पूरा भएपछि दर्शक/भावकमा रस उत्पन्न हुने ठान्दछन् । उनका अनुसार अनुकर्ताले अनुकार्यको कामको जस्ताको त्यस्तै अनुकरण गर्छ । दर्शकचाहिँ अनुकर्तामा अनुकार्य (मूलपात्र) लाई आरोपित गर्छन् अनि तिनका अभिनयबाट आनन्द प्राप्त गर्छन् । रस अनुकार्यमै प्रकट हुन्छ भन्ने उनको मान्यता हो । प्रेक्षकले अनुकर्तामा अनुकार्यको आरोप गर्दछन् भन्ने भएकाले यसलाई आरोपवाद पनि भनिन्छ (आचार्य, २०६७ : ५०) । मूलरूपमा रामसीता आदि अनुकार्यमा नै उत्पन्न हुन्छ भनिएकाले यसलाई उत्पत्तिवाद भनिएको हो । उनले संयोग शब्दको अर्थ कार्यकारण सम्बन्ध भनेका छन् र यसलाई अझ स्पष्ट पार्दै विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावलाई रसोत्पत्तिको कारण र रसलाई कार्य मानेका छन् । कार्यकारण

सम्बन्धलाई अझ सूक्ष्मरूपमा व्याख्या गर्दै रस र विभावमा उत्पाद्य/उत्पादकको सम्बन्ध, रस र अनुभावमा गम्य/गमकको सम्बन्ध, रस र व्यभिचारीभावमा पोष्य/पोषक सम्बन्ध हुन्छ भन्ने धारणा यिनको रहेको छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : ४७) । यसको मूल आशयलाई हेर्दा रसको उत्पत्ति विभावबाट, प्रतीति अनुभावबाट र रसपोषण व्यभिचारी भावबाट हुन्छ भन्ने हो । भट्टलोल्लटको व्याख्याअनुसार रस मूलरूपमा अनुकार्य(रामसीता)मा हुन्छ । कुनै अनुकर्ता (नटनटी र अभिनेता)ले अनुकार्यको दुरुस्त अभिनय गर्दा त्यसबाट प्रभावित भई त्यही अनुकर्तामा अनुकार्यलाई आरोपित गरेर अभिनयबाट नै आनन्द लिन्छन् । अँध्यारोमा डोरीले सर्पले डर पैदा गरेभैं अनुकर्तामा अनुकार्यको आरोप गर्दा रस उत्पत्ति हुन्छ भन्ने उनको मत छ । यिनको यो व्याख्याले व्यक्तिपरक चिन्तनको सूत्रपात गरेको छ । स्थायीभावसँग विभावादिको सम्बन्ध देखाएर वस्तुपरक व्याख्या गरिएको छ र मूलपात्रबाट नरनारीमा भ्रमको आरोप हुने भएकाले भनेर सामाजिकको गौण भूमिका स्वीकार्दै रसको विषयपरक व्याख्या हुन पुगेको छ (गैरे, २०६२ : १९३) ।

केही विद्वानहरूले यस मतको समर्थन गरेको भए पनि पछि यो मत सर्वस्वीकार्य हुन सकेन । एकातिर यस मतले नाट्यसाहित्य बाहेकका अन्य साहित्यको रसात्मकतालाई छुन सकेको छैन भने अर्कातिर दर्शक र पाठकको अनुभूति पक्षलाई उपेक्षा गरेको छ । जो दर्शक र पाठक रसास्वादनका लागि पढ्ने वा नाटक हेर्ने गर्दछ त्यो प्रेक्षक वा पाठकलाई उपेक्षा गर्नु यसको कमजोरी हो ।

श्रीशङ्कक र उनको अनुमितिवाद

अनुमितिवाद भरतको रससूत्रसम्बन्धी दोस्रो व्याख्यात्मक सिद्धान्त हो। उनको मूल ग्रन्थ फेला नपरे पनि यिनका मतको उतार अभिनव गुप्त र मम्मटले आफरना ग्रन्थमा दिएका छन्। यिनै दुईका आधारमा हेमचन्द्रले पनि यिनको मत प्रस्तुत गरेका छन्। यिनी मूलतः नैयायिक हुन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : ४८)। श्रीशङ्ककले न्यायदर्शनको आधार लिएर रसलाई अनुमानका आधारमा व्याख्या गर्दै रस अनुमेय हुन्छ भनेका छन्। उनले निष्पत्तिको अर्थ अनुमिति र संयोग शब्दको अर्थ अनुमाप्य/अनुमापक सम्बन्ध भन्ने निर्धारण गरेका छन् (थापा, २०५० : २५७(२५८))। उनका अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभाव अनुमापक हुन् भने रस अनुमाप्य हो। यिनले धूमवह्नि र चित्रतुरग न्यायका आधारमा आफ्नो मत पुष्टि गरेका छन्। यिनको मतअनुसार धुँवा देखेर आगोको अनुमान गरेभैं नटनटीद्वारा मूल पात्रको अनुकरण गरिएको स्थितिमा अनुकर्तालाई देखेर नै रसको अनुमान हुन्छ। यसैगरी चित्रका घोडाहरुलाई देखेर दर्शकले अरु साँच्चैको घोडा ठानेर आनन्दित भएभैं नटको अभिनयलाई देखेर दर्शकले मूलपात्र नै अनुकर्ता हो भन्ने अनुमान गर्न पुग्छन् र दर्शकहरु चमत्कृत हुनपुग्छन्। अनुकर्तामा नै स्थायीभाव छ भन्ने अनुमान गरी दर्शकले रसको अनुभूति गर्छन् भन्दै अनुकरणमा विशेष जोड दिने काम श्रीशङ्ककबाट भएको छ ((आचार्य, २०६७: ५१)। यसरी धुँवा देखेर आगोको तथा चित्रको घोडा देखेर साँच्चैको घोडा ठानेर आनन्दित भएभैं नटको अभिनय कलालाई देखेर दर्शकहरु मूलपात्र नै अनुकर्ता हो भन्ने अनुमान गर्न पुग्छन् भनेकाले यसलाई अनुमितिवाद भनिएको हो भने

अभिनय तथा अनुकरणमा जोड दिँदै रसको अनुभूति हुने कुरा व्याख्या गरिएकाले यसलाई अनुकरणवाद पनि भनिन्छ (गैरे, २०६२: १९१(१९४))। प्रेक्षक वा दर्शकले अनुकर्तामा रसको अनुमान गरी चमत्कृत हुन वा रसास्वादन गर्न पुग्छन् भनेकाले यिनले भट्टलोल्लटभन्दा एक कदम अगाडि बढेर अनुकर्तामा रस रहन्छ भन्ने प्रमाणित गरेका छन्।

यिनको यो मतलाई केहीले पछ्याए पनि रससूत्रको भरपर्दो व्याख्या नभएकाले यो मत सर्वमान्य हुन सकेन। न्यायदर्शनका सम्यक् ज्ञान(यही हो भन्ने ठान्नु), मिथ्या ज्ञान (एकलाई अर्को ठान्नु), संशय ज्ञान(यो वा त्यो भन्ने दोधारेपन) र सादृश्य ज्ञान (जस्तै ठान्नु) मध्ये सादृश्य ज्ञानसँग मिल्दोजुल्दो यस व्याख्याले अनुमानका भरमा दर्शकमा रसास्वादनको कल्पना गरेको छ जो प्रत्यक्ष अनुभवसँग मेल खाँदैन (भण्डारी र पौडेल, २०७४: ३०)। यस व्याख्याले पनि रसको वास्तविक व्याख्या र चिन्तन चाहिँ गर्न सकेन तर उत्पत्तिवादभन्दा एक कदम अगाडि आएर नयाँ चिन्तन भने प्रस्तुत गरेको छ।

भट्टनायक र उनको भुक्तिवाद

भट्टनायक रससूत्रका तेस्रा व्याख्याता हुन्। सांख्य मतानुयायी यिनले भट्टलोल्लट र श्रीशङ्ककका मतको खण्डन गर्दै भुक्तिवादलाई अघि बढाएका छन्। भट्टनायकले सूत्रमा प्रयुक्त निष्पत्ति शब्दको अर्थ भुक्ति/भोग र संयोग शब्दको अर्थ भाव्य/भावक वा भोज्य/भोजक सम्बन्ध हो भन्ने निर्धारण गरेका छन् (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : ४९)। यिनका अनुसार रस न त उत्पत्ति हुन्छ न अनुमान हुन्छ, बरु यो ता भोग

गरिन्छ वा भुक्त हुन्छ। यही चिन्तनका आधारमा उनको मान्यतालाई रसको भोगवादी मान्यता भनिएको हो। निष्पत्तिको भोग वा भुक्ति भन्ने अर्थ लगाएका यिनका दृष्टिमा रस भुक्ति वा भोगको विषय हो। संयोगलाई भाव्य/भावक अर्थ लगाएका उनका दृष्टिमा रस भाव्य/भोज्य हो भने विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभाव भोजक/भावक हुन्। यिनै भोजक वा भावक सामग्रीका माध्यमबाट रस भोज्य हुन्छ र प्रेक्षकले रसभोग गर्छन् भन्ने उनको मान्यता छ (आचार्य, २०६७ : ५२(५३)। उनका अनुसार स्थायीभाव अनुकर्तामा रहन्छ भने दर्शक वा श्रोतामा रसको स्थिति रहन्छ। यही अवस्थामा रसभोग कसरी हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा उनले अभिधा, भावकत्व र भोजकत्व व्यापारबाट सम्पन्न हुन्छ भन्ने मौलिक सिद्धान्त प्रस्तुत गरे। अभिधा भनेको काव्य/नाटक आदिको सोभो अर्थ हो। पाठक सर्वप्रथम अभिधा व्यापारका माध्यमबाट काव्य/नाटक आदिको सोभो अर्थ ग्रहण गर्छ। त्यसपछि भावकत्व व्यापार सक्रिय हुन्छ। भावकत्व भनेको अनुकर्ता व्यष्टि रूपबाट समष्टि रूप प्राप्त गरी विशेष अवस्थाबाट साधारणीकरण/सामान्यीकरणको अवस्थामा पुग्नु हो। यस अवस्थामा पुगेपछि स्व र परको भेद हटेर अनुकर्ताको विशेष स्थिति दर्शक/पाठकको स्थितिसँग समान हुन्छ र यही अवस्थालाई नै साधारणीकरण भनिएको हो (उपाध्याय, २०४९ : २५५)। भावकत्व व्यापारपछि भोजकत्व व्यापार सक्रिय हुन्छ। यो भनेको उत्कर्षावस्था हो। भोजकत्वको अवस्थामा पुगेपछि रजोगुण र तमोगुण तिरोहित भई सत्त्व गुणमात्र शेष रहन्छ र यही उत्कर्षमा पुग्दा रस दर्शकका लागि भुक्ति वा भोगका रूपमा प्राप्त हुन्छ (शर्मा र लुईटेल, २०६३ : ४९)। रसको भोजकत्व

वा भोगको धारणा प्रस्तुत गरिएकाले यिनको रसनिष्पत्ति सिद्धान्तलाई भुक्तिवाद वा भोगवाद भनिएको हो। उनले अभिधा व्यापारसँग अर्थतत्त्वको, भावकत्व व्यापारसँग रसको र भोजकत्व व्यापारसँग सहृदयको सम्बन्ध हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन्।

रससूत्रको व्याख्याका सन्दर्भमा दर्शक पक्षलाई सर्वप्रथम महत्त्व दिने आचार्यका रूपमा यिनको निकै महत्त्व छ भने उनले प्रस्तुत गरेको साधारणीकरणको सिद्धान्त पनि साहित्यशास्त्रीय दृष्टिले रसात्मकताका लागि निकै महत्त्वपूर्ण छ। सर्वप्रथम यिनले दर्शकमा रसको स्थिति हुने भनेर प्रेक्षक र दर्शकसम्म रसको सम्बन्ध पुऱ्याए। यति हुँदाहुँदै पनि यिनले प्रस्तुत गरेका भावकत्व र भोजकत्व व्यापार साहित्यसिद्धान्तमा अप्रचलित रहेको भन्दै सर्वमान्य हुन सकेन। साधारणीकरण जस्तो महत्त्वपूर्ण चिन्तन ल्याउनु भने यिनको उल्लेखनीय पक्ष हो।

अभिनव गुप्तको अभिव्यक्तिवाद

अभिनवगुप्त रससूत्रका चौथा व्याख्याता हुन्। अद्वैतवादी आचार्य गुप्तले प्रस्तुत गरेको मतलाई अभिव्यक्तिवाद भनिन्छ। उनले आफूपूर्वका तीनैजना व्याख्याताका व्याख्यालाई आत्मसात र नजरअन्दाज गर्दै आफ्ना दुवै कृति **अभिनवभारती** र **ध्वन्यालोकलोचन** नामक कृतिमा रससम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन्। उनले रससूत्रमा प्रयुक्त निष्पत्ति शब्दको अर्थ अभिव्यक्ति र संयोग शब्दको अर्थ व्यङ्ग्य/व्यञ्जक सम्बन्ध भन्ने निर्धारण गरेका छन् (थापा, २०५० : २५९)। उनले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावलाई व्यञ्जक र रसलाई व्यङ्ग्य मानेका छन्। रस अभिव्यक्त हुने विषय हो

भनेकाले उनको मतलाई अभिव्यक्तिवाद भनिएको हो । यिनले स्थायीभावलाई रस मानेका छन् । उनका अनुसार प्रेक्षकमा स्थायी भाव हुन्छ र यो उनीहरूमा वासना वा संस्कारका रूपमा रहेको हुन्छ । वासनाका रूपमा रहेका यी स्थायीभावहरू विभावादिद्वारा उकासिएर अभिव्यक्त हुन्छन् र साधारणीकरण भई रसमा परिवर्तित हुन्छन् (श्रेष्ठ, २०५४: ९०(९१) । साधारणीकरणका माध्यमबाट तेरो/मेरो वा द्वैतता नष्ट भई अद्वैत आनन्दको ब्रह्मस्वाद सहोदर आनन्द अनुभव हुन्छ । उनको यस सिद्धान्तले अनुकार्य र अनुकर्तालाई कारण र दर्शकलाई कार्य मानेको छ र दर्शकलाई बढी प्राथमिकता दिएको छ (गैरे, २०६२: १९५) । सही अर्थमा पाठक वा प्रेक्षकलाई केन्द्रमा राखेर यिनले व्यावहारिक व्याख्या गरेका छन् । गुप्तको रस व्याख्या व्यावहारिकतामा आधारित भएकाले उत्तरवर्ती सबैले यो मतलाई स्वीकारेका छन् । विशेषगरी दर्शक वा पाठकलाई सर्वाधिक महत्त्व दिई उनीहरूमा रस उत्पन्न वा आस्वादानात्मक बन्दछ भन्ने कुरा स्थापित गर्नु यसको सबल पक्ष हो । दर्शक/पाठकमा नै वास्तविक रस अभिव्यक्त हुन्छ भन्ने अभिव्यक्तिवादी व्याख्या रसवादी सिद्धान्तका दृष्टिले मात्र नभई ध्वनिवादी सिद्धान्तका दृष्टिले पनि सर्वाधिक भरपर्दो र प्रामाणिक व्याख्या भनी सबैले मान्यता दिएका छन् । रसोत्पत्ति प्रक्रियालाई दार्शनिक पृष्ठभूमिका आधारमा मनोवैज्ञानिक व्याख्याका साथ प्रस्तुत गर्नुका साथै नाटकमा मात्र नभई सबै काव्य/साहित्यका दृष्टिले समेत सम्मानजनक स्थान दिलाएकाले पनि यो मत बढी विश्वसनीय हुन गएको छ (भण्डारी र पौडेल, २०७४: ३१(३२) ।

यसरी रसनिष्पत्ति प्रक्रियामा आफूपूर्वका सिद्धान्तहरूको मूल्यविवेचन गरी ती मूल्यलाई अस्वीकार गर्दै आफ्नो अभिव्यक्तिवादी मूल्यस्थापना र भावकको भावदशा र मनोदशाको आँकलन गरी रसास्वादनको मूल्य निरूपण गर्न गुप्तको मत/सिद्धान्त सफल रहेको छ ।

निष्कर्ष

रसोत्पत्ति प्रक्रियाको व्याख्या मूलतः संयोग र निष्पत्ति यी दुई शब्दको केन्द्रीयतामा रहेर गरिएको चिन्तन हो । भरतमुनिले रस के हो र यसको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने व्याख्या नगरी रस कसरी उत्पन्न हुन्छ भनी व्याख्या गरेकाले यही पृष्ठभूमिबाट उत्तरवर्ती आचार्यहरूले उत्पत्तिवाद, अनुमितिवाद, भुक्तिवाद र अभिव्यक्तिवादी चिन्तन प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यी चिन्तनहरू व्याख्याताहरूका आआफ्ना मीमांसक, नैयायिक,सांख्य दर्शन र अद्वैत दर्शनजस्ता दार्शनिक धरातलमा टेकेर गरिएकाले समेत यी मतहरू आफैमा तार्किक रहेका छन् । भट्टलोल्लटले रसलाई मूलपात्र वा अनुकार्यमा उत्पन्न हुन्छ र त्यो अनुकर्ताको दुरुस्त अभिनयबाट प्रभावित भएर अनुकार्यलाई नै अनुकर्तामा आरोपित गरी रस उत्पत्ति भएको अनुभव गर्दछन् भन्ने भ्रमगत आनन्दात्मक अनुभूतिका रूपमा उल्लेख गरेका छन् भने श्रीशङ्कले धूवाँले आगोको संकेत गरेभैं रस नटनटीका माध्यमबाट अनुमानजन्य अनुभूति हुने कुरा बताए । भट्टनायकको भोगवादले आत्म साक्षात्कारका रूपमा आत्मगत भोकको विषयका रूपमा प्रस्तुत गर्‍यो । अभिनव गुप्तले रसको व्याख्या गर्दै यसलाई साहित्य/नाटकका माध्यमबाट आस्वादकले हृदयमा प्रत्यक्षतः अनुभव गर्दछ र त्यो रसानुभूति व्यष्टिबाट

समष्टिमा पुगी तमो र रजोगुणको विश्रान्ति र सत्त्वगुण उद्रेकावस्थामा पुगेको बेला अनुभूति हुने र त्यो ब्रह्मस्वाद सहोदर आनन्दपूर्ण हुने बताएका छन्। पूर्वका तीनजना आचार्यहरूले रसलाई विषयगतरूपमा व्याख्या गरे भने गुप्तले रसलाई विषयीगत ठानेर व्याख्या गर्नुका साथै त्यो रसको आश्रयस्थल प्रेक्षकलाई मानी उसमा नै रसोत्पत्ति हुने मनोवैज्ञानिक र यथार्थपरक व्याख्या प्रस्तुत गरे। रसास्वादन गर्नकै लागि प्रेक्षक/पाठक पठनमा लाग्ने भएकाले यो व्याख्या स्वाभाविक र औचित्यपूर्ण देखिनुका साथै पछिल्लो समयमा पनि सर्वग्राह्य बन्नपुग्यो। भट्टनायकले रससूत्रका क्रममा प्रस्तुत गरेको

साधारणीकरणको मान्यता गुप्तद्वारा अभि परिष्कृतरूपमा स्थापित हुनपुग्यो।

वास्तवमा रससिद्धान्त काव्यसाहित्यको अनुशीलनको सीमाबाट अघि बढी पूर्वीय दर्शनको नेति/नेति भन्ने ब्रह्मचिन्तनसम्म पुगेको छ। रसानन्द ब्रह्मानन्द समान भन्ने अवस्थामा पुगेको छ। यसरी रसलाई ब्रह्मानन्दसँग तुलना गर्नु भनेको साहित्यिक रसास्वादनको आदर्श वा उच्चतालाई देखाउनु हो भने मानवतावादी संवेदनशीलताका दृष्टिले साहित्यिक लक्ष्यको उच्च आदर्श पत्ता लगाउने काममा समेत यो सिद्धान्त र व्याख्या रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६७), *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), *साहित्य-प्रकाश*, (पाँचौँ संस्क.) ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- गैरे, ईश्वरीप्रसाद (२०६२), *सिर्जना, शोधविधि र संस्कृत काव्यशास्त्र*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन।
- भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद (२०७४), *साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना*, सातौँ संस्क. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- थापा, हिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय*, (चौथो संस्क.) ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- शर्मा, मोहनराज र लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यसिद्धान्त*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४), *पूर्वीय एवं पाश्चात्य समालोचना, प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली*, (दोस्रो संस्क.) काठमाडौं : साभा प्रकाशन।